

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

II. Fejezet.

(Folytatás.)

A Servet-pőr előadásánál a következő helyeken foglalkoztam Kálvin életének orthodox történetírójával:

Mikor Servet máglyára íteltetését előadom, Révész nagy művének 193. 188. 189. lapjára gondolva hozzá teszem: „Feltámadt ekkor a könyörület — egy kálvinista tudósunk szerint — Kálvin szívében s „pallos általi kivégzést javallt.“ Mikor a siralomházban a per folyamán okozott bántalmakért bocsánatot esdő Servettel Kálvin kevélyen és embertelen durvasággal bánik, személyes reflexiók helyett következő megjegyzést függesztem e helyhez: „A fennebbi jelenet leírásánál Révészt követtük. Az orthodox R. maga is hibáztatni látszik e pontnál Kálvin magaviseletét. Sokkal nemesebb lelkű és igazabb őszinteségű az egész pőr előadásában a dunamelléki püspök.“ (S munkájából nyomban idézem is a szavaimat igazoló részletet. *) — A 34. lap alján a Servet nyersfából rakott máglyáját kétségbevonó Révészt megczáfolom. A 35. lapon a kath. inquisitorok bakóira irányzott esetlen orthodox gúnyt egy fordulattal Kálvinra vetem. A 36. lapon megjegyzem: „Egy félóráig“ kinlódott Servet a máglyán Tollin szerint; „majdnem félóráig“ Révész szerint. A 37. lapon ez utolsó észrevételt fűzöm még az előbbienekhez: „Servet utolsó órájában is megbocsátott elleneinek Brunemann és Tollin szerint; Révész hallgat erről.“

Íme, ennyire vonható össze az egész neheztelt eljárás, a mit én e gyászos pőr előadásánál Révész Imrével szemben követtem. Elfogadtam nagyhírű munkájából mindazt, a mi más forrásokkal való egybevetés után is igaznak tűnt fel és akkori felfogásom előtt megállhatott. Csupán egy helyen, a nyers tölgyfa-máglya kérdésénél, rőt-tam meg az elfogult író, mely megróvást a fennebb tárgyalt ügyvel kapcsolatban az I. fejezetben egész terjedelmében e lapok olvasói elé terjesztettem. S íme a boldogult történetíró fia előáll most és fölpanaszolja, hogy én sokkal nemesebb lelkűnek és igazabb őszinte-

*) Lásd: Unitár. Magyarországon. 33. I.

ségűnek merészlem tartani Szász Károlyt, mint az ő atyját. Holott Révész Kálmán valamivel kevesebb fiúi buzgósággal, vagy valamivel több történetírói ösmerettel azt is szintén oly jól megláthatta volna, hogy én szembetűnő kimélettel, készakarva elhallgattam igénytelen művemben mindazokat a kisebb-nagyobb fogásokat, melyekkel a hazai orthodoxia legkiemelkedőbb alakja Kálvin jellemét minden folttól megtisztogatni jó ügyhöz méltó buzgósággal törekedett.

És e leplezetlen kinyilatkoztatás után nem lesz már most meglepő azt is nyíltan kimondanom, hogy a R. K. által csupán családi szempontokból értelmezett „furcsa mondás“ valódiilag nem egyéb, mint a lehető legszelidebb kifejezése ama szilárd meggyőződésnek, hogy Révész Imre eljárása a Servet-pör tárgyalásánál egyaránt nem mondható sem nemeslelkűnek, sem igazán őszintének.

S mivel Révész írói működésével az *unitárius történetírásnak* egyszer már úgyis le kell számolnia: a fennebbi megjegyzéssel kapcsolatban kimondom azt is, a mit felvilágosult ref. íróinktól hiában vártunk eddig, hogy a Kálvinorthodoxia e fényes világosító lámpásának több műve történeti kritika tekintetében közel áll azokhoz a történelmi munkálatokhoz, miket kath. irodalmi társaságok nyújtanak olvasó közönségük kezébe.

Tartván azonban attól, hogy e „nagy mondásom“ ismét csak abba a „kellemes helyzetbe“ hozhatná ifjú ellenfeletem, hogy az ismert családi ügyben ujonnan is „legkevésbé se tartózkodjék az elfogulatlan közönség ítéletére hivatkozni“: bátor leszek ereám nézve nem épen oly kellemes helyzet könnyebb tisztázása kedvéért nyilatkozatom támogatására egynémely figyelmet érdemlő erősséget fölsorolni. Alapos okom van reménykedni abban, hogy ezek egyike vagy másika meggyőző világosság és részrehajlatlan elfogulatlanság tekintetében még orthodox atyánkfiaiak is tetszését avagy legalább helyben hagyását kinyerheti.

1564. május 27-én halt meg Kálvin. Három évtizeddel ezelőtt épen e nap háromezredes évfordulójának megülesére tett előkészületet a református világ kegyelete. A már akkor kiváló tekintélyű Révész Imre „Dévay Biró Mátyás első magyar reformátor“ életrajza végén kijelenté szándékát, hogy élve a kedvező alkalommal a legnagyobb reformátor életrajzát is ki fogja bocsátani s még pedig hiteles kútfőkből, hogy a magyar protestáns közönség se maradjon el más nemzetektől.

Melegen üdvözli e dícséretes szándékot a „Prot. Egyházi és Iskolai Lapban“ Szilágyi Ferencz, a m. tud. akadémia levelező tagja s „Calvin János emlékezete“ czímmel vezérczikk alakjában mondja el nézeteit a megírandó műről. Szerinte 1862. nyarán hosszabb ideig mulatott Genfben, hol Kálvin életéből több olyan adatot jegyzett fel, melyeknek világ elé bocsátása azon nevezetes nap megünneplésére a hívők elméjét és szívet némileg előkészíti.

Meglátogatta Genfben a nagy székesegyházat s ott a szószékben látta az egyszerű fa karosszéket, Kálvin *egyetlen* emlékét. Meglátogatta a Champel magaslatot is, hol Servetet a genfiek kivégezték,

„még pedig, mint tudva van, Kálvin jóváhagyása, sőt némileg unszólása folytán.“ Kálvin életében e gyásztörténet s kivált azon kérdés: mennyiben lehet azt neki tulajdonítani? főhelyet foglal el s minden arra tartozó adat különös érdeklődéssel bír.

E tekintetben figyelmébe ajánlja Révésznek Barni Gyula genfi akadémiai professzor „Les martyrs de la libre pensée“ cz. alatt épen Genfben mulatása alkalmával megjelent nyilvános felolvasásait. E felolvasások elseje Socratesről, a 6. és 7-ik Servetről szól, mint a szabad gondolat vértanúiról. Sajnálni lehet, hogy a genfi író nem mindenütt követi munkájában a „sine ira et studio“ elvet s „a véráldozatot, úgy szólva, kizárólag Kálvin bűnének bizonyítja be, kiről nem átalja írni, hogy Servet *feladója és hóhéra volt.* (Le dénonciateur et le bourreau.) Ítéletét elsősorban arra a két levélre építi, melyek elárulják Servetet a lyoni kath. inquisitionnak s melyeket szemmel láthatólag maga Kálvin diktált. Tudva van az is, hogy a Servet ügyében bíraskodó genfi tanács több schweizi egyház véleményét kikérte; sajnos, hogy ez emberi lépést Kálvin ellenezte. Egyedül Basel szavazott a halálos ítélet mellett, a többi testület szelídebb véleményt nyilvánított. Magában Genfben is sokan voltak, kik a türelmetlenséget kárhoztatták. Számos pap is tiltakozott Servet elítéltetése ellen; így Zebedeus nyoni lelkész, Castellio stb.

— A mi a hóhér címét és vádját illeti: miután „az igazság kardja“ nem a Kálvin, de a vádlottat és állított bűnét elítélő bírák kezében volt, épen oly világos, mint természetes, hogy eszme- és fogalomzavar volna, Kálvinnak tulajdonítani azon tényt, mit mások követtek el; a bírák végzéseért tehát őt tenni egyedül felelőssé. Nem lehet azonban azt sem tagadni, hogy Kálvin szeretetlen eljárásának és üldöző szellemének többen estek áldozatul. Barni három lapon (150—152.) keresztül sorolja fel ezen áldozatok nevét. Sőt azt is hitelesen kimutatja, hogy Kálvin már 1546-ban halállal fenyegette az eretnek Servetet.

— Az eretnekség hasonló kárhoztatásában Kálvin tisztársai sem maradtak hátra. Béza Tódor a lelkiismeret szabadságát *ördögi hitágazatnak* nevezte. (Libertas conscientiae dogma diabolicum.) Farel azon naiv nézetet vallá, hogy mivel a pápa a hívőket az eretnekség bűnéért elítéli, képtelenség volna ebből azt következtetni, mintha az eretneket nem kellene halállal büntetni. „Nem akarom — jegyzi meg Szilágyi — Kálvint, mennyiben nem érdemi, menteni: hibás, elfogult véleménynek, téveszmének hódolásával, úgy szólva, az akkor uralkodó korszellem bűntársává vált; de azért nem kell őtet bűnösebbé tenni, mint a milyen volt, s az erkölcsi felelősségnek úgy is rá háromló terhét azzal súlyosbítani, hogy Servet máglyára küldését *egészen* neki rójjuk fel. Meggyőződése és sürgetése, hogy az eretnekséget büntetni kell, méltán rosszalandó; de azért a gyilkossággal nem egyértelmű tény.“

„Enyhítő körülményképen“ Szilágyi egy futó pillantást vet még a XVI. sz.-ban oly fontosnak tartott üdvtanra s a természeti vallás és a ker. rationalismus ügyvélt meddőségére. Ez okokból a mérsék-

letet ajánlván a mai felvilágosult, szabadabb viszonyok között is, cikkét a következőleg fejezi be:

— Segítse a Mindenható Révész urat üdvös szándékában, hogy a genevai reformátor közhasznú élete leírásával a nagy férfiúhoz méltó s a magyar ref. egyház kegyeletét is hűn tolmácsoló emléket emelhesen! Kálvin emberi gyengeségei, gyarlósága, tévelygései, sőt — miért ne mondók ki? — bűnei halandó, elporló részével együtt elmúltak; enyészetet nem ismerő érdemei a síron túl is áldást hintve, a jóra serkentve, buzdítva tündökölnek. Míg ember e földön s ennek keblében a jog, szabadság, felvilágosodás becsének érzése él, — Kálvin neve és emlékezete halhatatlan leend! (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1863. 65—80. 1.)

Ennyi lényegest tartalmaz e nevezetes cikk, mely az utóbb ujjolag feléledt orthodoxiának mintegy sarkpontjául tekinthető. Szilágyi Ferencz nem ismerte emberét és felszólalása teljesen czélt tévesztett. Révész Imre e kétfelé is magyarázható nyilatkozatra még jobban megerősödött feltett szándékában, hogy a magyar népnek a makula nélkül való Kálvint mutatja be követésre méltó példányképül. Félév múlva, mintegy a Szilágyi cikkére feleletképen, közli Macaulay után a puritánok jellemzését, kiknek édes szülőttei a skót és amerikai egyházak, s csaknem a Szilágyi burkolt kifejezéseivel hívja fel R. a hívőket ez egyházak életének, szervezetének és jellemének utánzására. Közben Kálvinról is nyilvánítja felfogását, kit „a legnemesebb gyermekded őszinte barátság, a szelíd kedélyes családiasság, a szenvedők iránti részvét, a mély és lángoló honszerelem épen úgy jellemez, mint a törhetlen akarát és rendületlen következetesség.“ E szép vonások közül a *lángoló* honszerelmet mindjárt is bebizonyítja, többek közt Kálvin egy ismeretes levelével, melyben ez nyíltan kijelenti, hogy neki ifjúsága óta nem volt kívánatos Franciaországban lakni s immár nem is nyugtalanítja őt többé e földi hazája után való vágyakozás. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1863. 897—907.)

1864. ápril hó 15-én írja meg Révész a sajtó alól kikerült „*Kálvin élete és a kálvinizmus*“¹⁾ első előszavát. Ez előszóban érdekes a következő kijelentés: „Az én életírói célom most sem az volt, hogy az olvasóval azt láttassam, hogy én miképen gondolkodom Kálvinról; hanem az, hogy magát (?) Kálvint lássa az olvasó, a lehető legtisztább valóságban.“²⁾ Még érdekesebb és figyelemre méltóbb a következő ellenmondó beismerés: „Kálvin elméjétől egy gondolat sem volt távolabb, mint az, hogy ő magát eszményül és példányképül állítsa fel s az, a ki őt mintegy bálványozná: szellemének épen oly ellensége, mint az ő legnagyobb gyűlölje.“ (Kálvin élete. Előszó. IV. IX. 1.)

¹⁾ Emlékül a nagy reformátor halála évének háromszázados fordulatra Irta Révész Imre, a debreceni reformált egyház egyik rendes lelkijásztorja és a magyar tudományos akadémia levelező tagja. (Kálvin acélmetszetű arcképével.) Pest, kiadja Osterlamm K. 1864. 8r. XVI. és 334.

²⁾ Ez orthodox nyilatkozatot jellemzőn világítja meg Révész köv. elszólása: Kálvin ártatlanságának czáfolatát mégis ezen munkából kísérti meg Szilágyi F. „Úgy véli tehát, hogy én oly együgyű voltam, miszerint munkámból nem azt, a mit én akartam... lehet megbizonyítani“. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 987.

„*Rendkívüli részvétellel fogadták*“ hazánkban Révész szétküldött művét, mely alig pár hónap alatt két kiadást ért. (A kiadó nyilatkozata. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 1107.) Az elismerő bírálatok közül bemutatjuk a hol orthodox, hol szabadelvű „Sárospataki Füzetekét“, mely igen jellemző módon tolmácsolja a kálvinista olvasók meglepett elragadtatását.

— Nagy hiánya irodalmunknak, hogy nincsenek irány-műremekei. A mit nem ad az irodalom, azt megadta az egyház *Kálvin életében*. Van egy könyvünk, melyet szellemképzés végett olvashassunk s kezébe adhassunk az új nemzedéknek is, hogy a nagy reformátor életrajzából ismerje meg, milyenek azon férfiak, kik *az új Európát teremtették* s minőknek *kell lenni* azoknak, kik tiszteletreméltó, nagy dolgokat akarnak véghez vinni.

— E munka megjelenése *providentialis intézkedés* bíráló szerint, mert Révész „Kálvin élete“ ellensúlyozza Renan „Jézus életét.“ Renan munkájából a tagadás szelleme szól; Révész munkájában a Kálvin szelleme támad fel közöttünk ismét. E munka tört. iránya objectív, szelleme vallásos és kritikai. Széptani alakja helyes, iránya szabatos és nyomós; ennél fogva műbecse elvitathatlan.

— Szerző kevéssel áll alább Mac Aulaynál. Írói büszkesége ellenfeleinek még annyi örömet sem enged, hogy őt megtámadhassák. Bár kimondá, hogy nincs szándéka magát alakjai érdekében érvényesíteni; de azért igen helyesen tette, hogy e határozatát a mű folyamában *az igazság érdekében* megváltoztatta. Neki tanítani kell! Révész úr szólott s Kálvin szellemét annyira megtisztítá a vádtól, melylyel azt Servet halála sokak előtt három század alatt terhelé, hogy az csak a tudatlanság vagy roszakarat rágalma lehet ezután.¹⁾

— Szerencsét kívánunk egyházunknak, hogy e munkát a lelki szárazság e napjaiban lelki táplálékul nyerhette. Bizonyára minden ref. család *a szentírás mellé oda állítja e munkát is*. Kálvin nem állhat soha máshol. Hadd legyen a ref. háznak ismét vezetője azon férfiú, ki egykor Genfben a ker. családot teremtette. (Dr. Heiszler József: Sárospataki Füzetek. 1864. 358—361.)

Sokkal terjedelmesebb Farkas József ismertetése, ki araszos körmondatokban áradozik Kálvin és az ő Révészé érdemei felett. A későbbi időkben nem eléggé méltányolt Kálvinnak köszönheti e világ a valláserkölcsei életet és a szellemi világosságot. Az ő szelleme az emberiség egy részét *egészen újjá teremtette*. Kálvin hatása az is, hogy a magyar nemzet és nyelv él és hogy ezentúl is élni törekszik. Adja Isten, hogy Kálvin *megdicsőült szelleme*, mely 300 év előtt hagyá el roncolt sárházát, *minél több megtestesülést nyerjen!* (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 18. 19. sz.)

Ily zajos dithyrambok között szólalt még egyszer fel Szilágyi Fe-

¹⁾ V. ö. „*Jó előre* feltevé magában, hogy Kálvint *kimenteni* (így!), igazolni fogja. Tehát olyannak írja s jellemzi őt, a milyen valóban volt.“ Stähelin „Johannes Calvin“ cz. művéről, Sárospataki Füzetek. 1864. 272. Ilyen volt a tört. kritika Sárospatakon 30 évvel ezelőtt!

rencz, kinek sehogy sem tetszett az, hogy a genfi reformátort II-ik Krisztusnak és az ő debreczeni apostolának művét egy új szentírásnak tekintsék a nekihevílt atyafiak. Elismeréssel tárgyalja Révész könyvét, csupán a felett fejezve ki sajnálatát, hogy előző cikkét az író nem vette kellő figyelembe. Lám a francia király az *eretnek* Kálvint épen azon a jogon megégethette volna, mint ez Servetet. Az sem áll, hogy: „Kálvin egyénisége a Servet végsorsára nézve egészen ártatlan.“ Hisz maga Révész is idézi már 1546-ból a Kálvin halálos fenyegetését. Nem áll az sem, hogy a schweizi egyházak „rettenetes egyhangúsággal S. végveszedelmét kívánták“ volna. Az egy Basel kivételével, Barni bizonyítása szerint: „egyik sem bátorkodott a halálos büntetést kimondani; Bern pedig világosan szelidebb büntetést tanácsolt, t. i. semmit se tenni, a mi egy ker. hatóságához illetlen volna.“

A kálvinizmus dicsőítéséhez is férne egy pár szó. Szilágyi, ki nem theologus, csak arra útal, hogy a praedestinatiót nemcsak a mai tudomány megczáfolja, hanem maga Genf is egészen elvetette. *Igen érdekes tört. tény, hogy Kálvin városában ma, úgyszólván, a kálvinizmus nem létezik.* Csak az állam-egyháztól elvált egy kis töredék felekezett szít még Kálvinhoz. Nemcsak az állam-egyház, hanem még a híres főiskola is kivetette Kálvin szellemét kebeléből.¹⁾ (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 616—621.)

A következő 21. számban maga a Prot. Egyh. és Isk. Lap mér egy oldalvágást a Kálvin-praedestinációra, mely hirhedt tan Kálvin munkáinak megkülönböztető ismervét képezi, de másfelől ellenkezik „úgy az emberiség fejlődésének alapeszméjével, a szabad akarattal, mint a szentírás világos nyilatkozataival, hol a megtérő bűnös megkegyelmezése különösen van hangsúlyozva.“ Ily hangon üdvözölte a háromszázados évfordulót az akkori Prot. E. és Isk. Lap. Révész a rá következő 22. számban felel meg Szilágyinak. Felelete sokkal jobban bevilágít gondolkozásmódjába, semhogy legjellemzőbb részletét ide ne iktatnók.

— Jól tudtam, hogy azon felfogással és eredménnyel, a melylyel én Servet ügyét tárgyaltam, sokan nem lesznek megelégedve; mert *régóta általános divat* S. szomorú végsorsáért egészen vagy nagy részben Kálvin egyéniségét tenni felelőssé. *Én Kálvin egyéniségét egészen ártatlannak tartom*; s ezt Sz. F. úr nem helyesli, mert hiszen, úgymond, magam idézem Kálvin szavait: „Ha S. idejő, soha el nem tűröm, hogy élve hagyja el Genfet; ha ugyan van még valami tekintélyem.“ Igenis idézem e szavakat, de nyomban utánok teszem: „Ezen levelet Kálvin 1546. febr. 13-án írta.“ Oda czéloztam ez által, hogy az olvasó vegye figyelembe a majdnem teljes 8 évet, mely K. nyilatkozatától S. haláláig lefolyt, s tegye fel komolyan magának e kérdést: lehet-e bárkit is felelőssé tenni *csupán* (i) azért, mert 8 évvel a tény előtt ezt vagy azt mondotta? Háttha megbánta a felindulásban tett nyilatkozatot; háttha más nézetre tért. Vagy ha megmaradt is nyilatkozata mellett: vajjon hatalmában állott-e annak beváltása? Mind-

¹⁾ Ez átváltozást tanulságosan írja le b. *Goltz Armin* „Die ref. Kirche Genfs im XIX. Jahrhundert“ cz. művében. Basel u. Genf. 1862. S. 414—432 A genfi Kálvin helyett a szentírást és a lelkiismeret szabadságát fogadták el. U. o. 422. l.

ezeket kérem Kálvinra nézve is figyelembe vétetni, s mindaddig, míg teljes tört. biztossággal kimutatva *nem lesz*, hogy K. 1553 őszén valóban 8 évvel azelőtti nyilatkozata következtében, alapján s *szellemében tette azt, a mit tett*, és hogy neki S. elítéltetése idején csakugyan oly tekintélye és befolyása volt, miszerint a boldogtalan ember sorsa egészen vagy *nagy* (!) részben ő tőle függött: mindaddig, mondom, míg ezek s több ezekkel lényegesen rokon kérdések figyelembe véve s *eldöntve nincsenek*, — tartózkodjunk Kálvin felelőssé tételétől.

— Én, mint történetíró, nem K. személyének, hanem az igazságnak, a valódiságnak *üggyréde* igyekeztem lenni; *előttem ama kérdések tisztában vannak* (!) s épen ezért kötelességemnek tartottam, a divatos felfogás ellenében is, oly szellemben írni, a mint írtam.

— Sz. F. úr nem helyesli azt sem, hogy én a genfiek által megkérdezett helvét hatóságokról azt mondom: „rettenetes egyhangúsággal S. *végreszedelmét kívánták*“... Én azt nem mondtam, hogy minden vélemény S. elevenen való *megégetését*, hanem *csak* azt, hogy végveszedelmét kívánta egyhangúlag és ez megtörtént, mihelyt őt bűnösnek, vagyis valódi eretneknek kimondották. (Ez orthodox egyenességű okoskodással szemben lásd „Kálvin életét.“ 187—188. l.)

— Elhiszem, sőt tudom, hogy a mai Genf *nem épen hű már* Kálvinhoz és a kálvinizmushoz. (V. ö. e fél bevallást könyve egész irányával!) A keresztyénség is ott leggyengébb, a hol maga Krisztus hirdette. — Ezek után bocsánatot kér az író a t. közönségtől, ha ezentúl a netalán felmerülő észrevételekre rögtön nem felel. „Bevárok egy bizonyos időt, s akkor tüzetesen szólok a dologhoz. Várom a fellépést különösen egy bizonyos táborból, s az ellen *úgy, a mint Isten tudnom adta*, síkra szállani és erős harcokat vívni *szent kötelességemnek tartandom*.“ (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 687—690.)

A pesti modern theologusoktól, Ballagi és társaitól, várta Révész az itt említett támadást. Fel is készült azok ellen az ismeretes theologiai érvek egész tárával. Ámde mindig igaz marad: *habent sua fata libelli*. A szemkápráztató sophismák láttára, melylyel Révész jóindulatú figyelmeztetésére felelt, maga Szilágyi F. lépett sorompóba s szabad szellemű, felvilágosult történet-irodalmunk egyik legtiszteltebb agg bajnokával kellett az orthodoxia fölemelt fegyverét a debreczeni történetírónak összemérnie. Az összecsapás megtörtént. Hírét és dicsőségét a világ tulsó részére is elvitték¹⁾; mert talán mondanunk sem kell, hogy a megtámadott orthodoxia ez utolsó döntő harcában is, mint Kálvin óta annyi sokban, s épen azon módon — győztes maradt.

„*Calvin és Servet*.“ (Non dictum, sed responsum puta.) — Igy kezdi Szilágyi F. a Prot. Egyh. és Isk. Lap 25-ik számában végleges döntő feleletét. Sajátságos körülménynek találja, hogy mindazon botlást, a mit Révész könyve bírálójának szemére lobbant, még nagyobb mér-

¹⁾ Legközelebb dr. Böhl Ede bécsi theol. professzor ismertette a „*Presbyt. and Reformed Review*“ cz. tekintélyes amerikai folyóiratban, az unitáriusoknak a prot. irod. társaságból való kizárásával, s több más kérdéssel kapcsolatban. Az orthodox Böhl magyar kálvinista barátjai felülítették, — jegyzi meg ezekre a jól sejtő Szóts Farkas. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1891. 258.)

tékben ő maga az író követte el: az olvasó közönséget félrevezette; több kétségtelen történelmi tényt megtagadott, elhallgatott, vagy, a mint látszik, nem ismert; sőt megtagadta saját maga elvét, midőn a helyett, hogy Kálvint „lehető legtisztább valódiságában“ állítsa az olvasók elibe, a történelmet megmásítva, egy abban nem létező, ideális Kálvint rajzolt.

— Kálvin állított teljes ártatlanságának czáfolatát elébb t. tudósunk saját munkájából kisértem meg, e szerint ad melius informandum dominum Révész appellando. Mellőzöm a különben igen fontos adatot, Kálvinnak már 1546-ban forralt boszútervét, mit R. úr okoskodása szerint utóbb (hátha) „meghánt“. Ámde azt R. maga írja, hogy Kálvin: a) Servetet, a menekület, a büntető törvény kezébe adta. b) Ellene mint vádló fellépett. c) Védiratában „igazolá azon tettet, miszerint az eretnekeket halállal kell büntetni.“ A mellett t. tudósunk szerint nem kell azt is feledni, hogy a „gentieknek S. elleni eljárásában s Kálvinnak ez ügyről írott művében van bizonyos hősiesség is.“ (Kálvin élete. 203. l.)

— S a maga által bevallott ily tények után t. tudósunk (186. l.) azt is mondja, hogy „számos bizonyságok szerint“ Kálvin a per folyamán „halálos büntetésre nem is gondolt“, ötet S. elítéltetésében egészen ártatlannak tartja. Valóban ilyen a mustármagnál nagyobb hit, a melyről idvezítőnk mondotta, hogy a hegyeket kimozdítná helyökből. Egy Genfből hozzám írt levél szerint a Kálvin-ünnepélyt megelőző este a város utczáin falragaszok formájában a S. elleni ítélet kifüggesztetett. Ime a Nemesis, a XIX. sz. büntető közvéleménye épen a Kálvin városában!

— Tisztelt tudósunk a S. ügyet nem kevés részrehajlással írja le, és sok igen lényeges körülményt el is hallgat. Így miután Kálvin elébb maga szolgáját és irnokát, De la Fontainet léptette fel S. vádlójául (ezt idézi R. is), e szalmaváz szabadon bocsátása után a reformátor saját testvére, K. Antal, vállalta el e diszes kötelességet; továbbá a K. által készített requisitoriumban mint bűn volt S.-nek felróva, hogy „a viennei börtönből kiszökött“, tehát hogy életét megmentette; ugyancsak azon okmányban a theologiai sérelmek után „a személyes sérelmek“ (t. i. K. elleni vétéségek) következtek. (Après les griefs theologiques venaient les griefs personnels.) Az első vádokmány egyik pontja szerint is S. az egyházi tannak a Kálvin személyében káromlásával vádoltatott. (Lásd Barni: Les martyrs de la libre pensée Genève. 1862. 179.)

— Révész úr is említi, hogy Ptolemaeus földrajzi művét kiadta S., de elhallgatta, hogy Kálvin ellene azon könyvből mily sajátyszerű vádat kovácsolt. Mint bünt hányta ugyanis fel, hogy S. a szent földet kopár tartománynak mondja, holott Mózes dicséri annak termékenységét. „Ez isten-tagadó nyilatkozat!...“ Igen örvendettem — mondja K. az ülésről írt tudósításában — hogy a hitetlennek száját így bezártam. Az ocsmány eb (obscoenus canis) ily világos okok által leveretve, egyebet nem mondhatt: Abban semmi rossz nincsen!

Révész úr továbbá azt sem hozta fel, hogy K. nemcsak ellenezte a schweizi egyházak megkérdezését S. ügyében, hanem rájuk erkölcsi nyomást is gyakorolt. Barni szerint (193. l.) „írt az egyházak főbb papjainak, Bullinger zürichi első papnak, Sulzer baseli papnak stb. az elméket elkészíteni és oly véleményt kapni, a minőt óhajtott.“ — Kálvin többi ál-

dozatait is elhallgatta R., így *d'Argillère Antalt* többszöri kinzás után lefejezték, mert *Servetet Kálvin ellen védte; Norbert Antalt* száműzték, előbb nyelvét a Molard piacon tüzes vassal átszúrván, a mért *részeg korában* Kálvint és a papokat szídalmozta. (Barni: 145—151.) Nem alaptalanul veti ez író Kálvin szemére „az ingerlékeny és bosszúálló jellemet“, úgy szintén Mignet „a dölyföt, túlzást és kegyetlenséget.“

— Révész könyve sok részében középkori szellemű: az eretneküldözést helyeselni látszik, sőt dicséri e részben K. „hősiességét“; túlaradólag dicsőíti magát Kálvint is, s praedestinációját, e több mint botrányos és képtelen, mert épen *nevetséges* s korunk tudományában már nem is létező tant, úgyszólván, nem csak dicsőíti, de megdönthetetlennek is mondja.

— Még inkább lehet sajnálni a S. ellen elkövetett igaztalan eljárást. E minden gyarlóságai s botlásai mellett is kitünő, jeles, s mit fájdalom! Kálvinról oly mértékben elmondani nem lehet: *magya kora felibe emelkedő* tudós iránt Révész úr csaknem minden sorából kirí a részrehajlás, sőt igazságtalanság. Mintha feladatává tette volna a vallásos fanatizmus szerencsétlen áldozatát lehetőleg sötét színben állítani az olvasó elé, s annak bűnös voltát szintűgy kiüntetni! Mi volt Servet vetke, a miért máglyára hurczoltatott? Az, hogy nem hitte a szentháromság hitágazatát a IV. századbéli felfogás szerint s azt javítani akarta; de abban czélt nem érhetett, s terve meghiusulván, mint gonosztevő, halállal lakolt. Mi volt Kálvin érdeme és dicsősége, miért őt nagy embernek mondják s emlékezetének újítására közelebről innepet tartottak? Az, hogy az egyházat reformálta, a pápa vicariatusát és a transsubstantiatiót illető hitágazatokat megtámadta s azoknak javítását szerencsésen végre is hajtotta. Servet tehát épen azért, a mit Kálvin tett, azaz eretnek volt, bűnös és a halált megérdemelte; míg Kálvint a régi egyház irányában nem kevésbé eretnek dicsőítik és magasztalják! Tehát nem a jog és igazság fogalma, de egyedül a *siker* az, a mi az érdem méltánylásában s a polgári korszorú osztogatásában dönt. Minő sajnós, alig érthető eszmezavar!¹⁾

— De ha Servetet megégették a XVI-ik században, mert felvilágosodott nézetével kora felibe emelkedett: az utókor ezt jóvá tette s a XIX-ik század tudománya őt nem csak igazolta, de úgyszólván, a genfi tanács véres ítéletét megsemmisítette, emlékezetét a tőle hirdetett tan, legalább annak alapeszméje elfogadásával, rehabilitálta; míg Kálvint az utókor *elítélte és általa alapított, saját egyháza tanaitól elfordult, azokat megtagadta s e részben Servetnek utólagosan igazságot szolgáltatott.* A történelem tehát, mint Schiller mondja: „a világ törvényszéke“ ítélte a két férfi emlékezete felett, — *Servetet felmentve, Kálvint kárhozzatva.* E dicső, magasztos jury mondja Servetről: „Not guilty!“ (Nem bűnös.— Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 785—791. 817—820.)

¹⁾ Tisztelt tudósunk mondja, hogy Servet „*azt már kénytelen volt elösmerni, hogy a szentháromságot háromfejú ördögnek, pokoli kutyanak, szörnyetegnek (értsd: Cerberusnak!) nevezte.*“ S erre t. tudósunk tán valami különös súlyt fektet? . . . Azon időben „*Bolond Miska*“ és „*Figaro*“ még nem léteztek, s az említett párhúzzam vagy hasonlítás egy. a gondolkodó főktől már akkor is képtelennek tartott egyházi tan élezlapi kifejezése volt. Egyébiránt is a Cerberus, ha szabad mondani, vallásos eszme, sőt *görög* és *római dogma* volt, — jegyzi meg itt Sz. F.

(Negyedik közlemény következik.)

KANYARÓ FERENCZ.

Irodalmi Értesítő.

A magyar irodalom története. Irta Bodnár Zsigmond egyetemi magántanár. E jeles munkának a XIV-ik s egyszersmind utolsó füzeté a második kötetnek, a kezünk alatti. A szép prózát tárgyalja, kezdve a nagy bujdosó, Mikos leveleit, végzi a Bod Péter Szent Hiláriusá-n. Azután a betűsoros, kimerítő név- és tárgymutató következik a II-ik kötetből. A harmadik kötetet az 1772—1823-iki korszak bevezetése nyitja meg. Tárgyalja a magyar nyelv kérdését, a költészetet Bessenyei fellépésével, majd Bároczyt, Kónyit, Br. Naláczit, Baróti Szabót. E füzetet is, mint előzőit tömör nyelv, világos stylus jellemzi.

Hazafias könyvtár. Szerkeszti Gaal Mózes. Derék vállalat, melynek két első számát vettük. Az első: *Szondi két apródja*, a második: *Zodrá jóslata*, mindkettő történeti tárgy a szerkesztő jeles tollából. Gaal Mózes. természetes keresetlen, igaz nyelven ír, munkáit a legnagyobb élvezettel olvashatják ifjak és felnőttek. Ára egy kötetnek 25 kr. Kiadja Stampfel K. Pozsonyban.

Az Athenaeum kézi lexikona. Szerk. Dr. Acsády Ignácz. A 31. füzet kezdődik a Prezid, végződik a Retorta szavak magyarázatán. Mellékelve van Magyarország tört. térképe szín-, az ó, renaissance és legujabb kor szobrászati alakjai könyomatban. A 31-ben a Retouchirozni — Sarasate vannak fejtegetve. Szinnyomatós melléklete „Magyarország hegy és vízrajzi viszonyai“, metszetes pedig a szobai növények táblája. Az egyes fogalmak magyarázatát illetőleg csak azokat mondhatjuk, mint a megelőzőkről. Azonban szeretnők, ha Priestleyt „angol hit és term. tudósnak mondja s helyesen is, felemlítvén róla physikai felfedezéseit, műveit, hittani munkáiról is megemlékezett volna az író. Jelesen arról is, hogy az unitárius vallást ő vitte át az új világba, a minek nemcsak vallási hanem általános kulturai jelentősége van. A füzetek egyenként 30 kron kaphatók a kiadó Athenaeumnál.

Kertészgazdasági Lapok I. évf. 2 sz. Szerkesztik: Dr. Brassai Sámuel és Veress Fersncz. Az olvasgatásra érdemes czikkei közül kiemeljük Szentgyörgyi L. „A peronospora viticola ellen való védekezés czikkjét. Tapasztalatok gyümölcsészetünk terén, kertészeti hasznos jegyzetek-et. Belső embereinknek általában, kik kertészgazdasággal foglalkoznak, ajánljuk. Kiadja az erdélyi kert. egyl. Előfizetési ára nem tagoknak egy évre 2 frt 40 kr.

Háromszékvármegye népoktatási intézeteinek története cz. a. Berecz Gyula tanügyi monográfiát ír. Ára 1 frt 50 kr. lesz, mi a Jókay-nyomda társulathoz küldendő Sepsi-Szentgyörgyre.

Székelly József főiskolánk egykori növendéke, kinek „O és Középkor“ cz. tört. szakkönyveit kritika és közönség egyaránt melegen fogadták, előfizetés hirdet „Költemények és dalok“ cz. május elsején megjelenendő kötetére. Az előfizetési pénzek (füzött példány: 1 frt, díszkötésű: 2 frt) Révai könyvkiadóhoz küldendők Budapestre.